

Επιστημονικό Άρθρο

Τα Κρυφά Σχολεία Υπήρχαν, Αλλά Ήταν Παράνομα

Γρηγόρης Θ. Παπανίκος

Πρόεδρος

Αθηναϊκό Ίδρυμα Παιδείας και Έρευνας, Ελλάδα

Το παρόν άρθρο ισχυρίζεται ότι τα κρυφά σχολεία ναι μεν υπήρχαν, αλλά ήταν παράνομα. Η τεκμηρίωση είναι απλή και στηρίζεται σ' ένα οικονομικό θεωρητικό υπόδειγμα ορθολογικής αντίδρασης όλων των ενδιαφερόμενων μερών που αναλύει και εξηγεί την συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων παραγωγικών δραστηριοτήτων, όπως είναι η ζήτηση και η προσφορά υπηρεσιών παιδείας κάτω από διαφορετικές μορφές εξουσίας, λ.χ. τυραννίας ή δημοκρατίας. Το συμπέρασμα που προκύπτει απ' αυτή τη θεωρητική ανάλυση είναι ότι υπό προϋποθέσεις, οι οποίες κάθε άλλο παρά εξωπραγματικές είναι, νόμιμα σχολεία μπορεί να συνυπάρχουν με παράνομα σχολεία. Πιο ενδιαφέρον είναι το συμπέρασμα ότι σ' όλων των ειδών των εξουσιών η συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων (κρυφών) σχολείων είναι ο κανόνας. Η εργασία συμπεραίνει ότι αυτή ήταν η περίπτωση επί οθωμανικής κυριαρχίας.

Λέξεις κλειδιά: ελληνική επανάσταση, οθωμανική αυτοκρατορία, κρυφά σχολεία, ελληνική παιδεία, εκκλησία

Εισαγωγή

«Έκαταῖος Μιλήσιος ὄδε μυθεῖται· τάδε γράφω, ὡς μοι δοκεῖ ἀληθέα εἶναι· οἱ γὰρ Ἑλλήνων λόγοι πολλοί τε καὶ γελοῖοι, ὡς ἔμοι φαίνονται, εἰσίν». Και μένα μου φαίνονται ότι οι λόγοι των Ελλήνων «ιστορικών» περί του Κρυφού Σχολείου είναι πολλοί και **γελοίοι**. Στο υπόλοιπο της παρούσης εργασίας χρησιμοποιώ συχνά τη λέξη «γελοῖος» δανεισμένη από τον Έκαταίο τον Μιλήσιο (απ. 1).

Το αναμφισβήτητο γεγονός της ύπαρξης πολλών νόμιμων ελληνικών σχολείων (με άδεια από την οθωμανική αυτοκρατορία) στη διάρκεια των τετρακοσίων χρόνων του οσμανικού ζυγού δεν τεκμηριώνει στο ελάχιστο την άποψη ότι δεν υπήρχαν και παράνομα (κρυφά) σχολεία. Μάλιστα, η συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων ελληνικών σχολείων επί οθωμανικής αυτοκρατορίας, που πιθανόν ήταν ο κανόνας, καθιστά την έρευνα για τα κρυφά σχολεία ακόμη πιο ενδιαφέρουσα με προεκτάσεις που άπτονται της διαχρονικής εφαρμογής της μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών και ιδιαίτερος της οικονομικής επιστήμης που διακονώ.

Τα Κρυφά Σχολεία υπήρχαν και ήταν παράνομα για οικονομικούς και θεσμικούς κυρίως λόγους, οι οποίοι μπορούν να αναλυθούν με την επιστημονική τεχνική του «κόστους-οφέλους». Σε πολλές δε περιπτώσεις, η ανάλυση «κόστους-οφέλους» μπορεί να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι κάτω από ορισμένες συνθήκες δεν συμφέρει καν η λειτουργία ενός σχολείου ή οποιασδήποτε άλλης παραγωγικής δραστηριότητας, νόμιμης ή παράνομης. Οι οικονομολόγοι θα το αποκαλούσαν ως μία πλήρη κατάρρευση της αγοράς. Αυτή η διάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης υπό τον Οθωμανικό ζυγό, η οποία τεκμηριώνεται πολύ εύκολα, δεν έχει γίνει αντικείμενο μελέτης.

Η μεγαλύτερη απόδειξη ότι επί οθωμανικής αυτοκρατορίας η ελληνική παιδεία υστερούσε είναι η αμάθεια που χαρακτήριζε τον ελληνικό λαό στα μέσα του 18^{ου} αιώνα σε σχέση με το τι επικρατούσε στην Ευρώπη την ίδια εποχή. Η πολύ μεγάλη λανθάνουσα ζήτηση για ελληνική παιδεία άρχισε να ικανοποιείται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα για λόγους που εκθέτω παρακάτω. Εκατοντάδες ελληνικά σχολεία άνοιξαν νόμιμα. Πολύ πιθανόν να ήταν παράνομα πριν και τότε, που το επέτρεπαν οι συνθήκες, έγιναν από κρυφά και αφανή σύννομα και φανερά. Πολύ πιθανόν να μην υπήρχαν καν σχολεία. Το συμπέρασμα είναι το ίδιο: η οθωμανική αυτοκρατορία, αντικειμενικά ή υποκειμενικά, δυσκόλευε την λειτουργία των ελληνικών σχολείων.

Το θέμα αυτό δεν είναι ιστορικό και γι' αυτό το λόγο η ιστορική μεθοδολογία δεν είναι μόνο ανεπαρκής, αλλά και επιστημονικά ανεφάρμοστη. Συνεπώς, όλα τα φληναφήματα αμελέτητων, αμόρφωτων και γελοίων (όπως το αναφέρει ο Εκαταίος) «ιστορικών» δεν έχουν καμία επιστημονική αξία όταν προσπαθούν να αναλύσουν ένα ζήτημα που άπτεται μόνο των κοινωνικών επιστημών (οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής, κ.ά.), χρησιμοποιώντας τα εργαλεία της ιστορικής επιστήμης, λ.χ. μαρτυρίες χωρίς κανένα θεωρητικό υπόβαθρο. Σε πολλές δε περιπτώσεις, ακόμη και η χρήση των εργαλείων είναι λανθασμένη.

Μερικοί απ' αυτούς τους «ιστορικούς» φέρουν την «προβιά» του «προοδευτικού» και ανερυθρίαστα τεκμηριώνουν την «επιστημονική» τους άποψη χρησιμοποιώντας ως πηγές άρθρα που δημοσιεύτηκαν σε διεθνούς επιστημονικού κύρους εφημερίδες του ημερήσιου ελληνικού τύπου ή σε διαδικτυακές εγκυκλοπαίδειες «σκουπίδια». Εκεί έχει καταντήσει η ελληνική επιστημονική ιστορική έρευνα. Κάποιοι απ' αυτούς τους «ιστορικούς», όταν ήταν νέοι, ανήκαν στη νεολαία του «Ρήγα Φεραίου», τον οποίον αν τον διάβαζαν δεν θα έδιναν το όνομα αυτό στη νεολαία τους, τουλάχιστον όσοι εμφορούνται από αρνητικά αισθήματα απέναντι στην εκκλησία. Και μόνο το γεγονός ότι χρησιμοποιούν το Φεραίος, και όχι το Βελεστινλής, αναδεικνύει την «προοδευτική» τους αμορφωσιά. Μόνο γέλιο προκαλεί η γελοία «εικόνα» με τους «ρηγάδες» και τις «ρηγούδες» με τα ταγάρια τους να δίνουν τον όρκο του Ρήγα: «**Σταυρός**, η **πίστις** και καρδιά – δουφέκια και καλά σπαθιά – γκρεμίζουν τυρρανίαν – τιμούν ελευθερίαν – οπ' έδωκεν ο **Πλάστης** – στο δουνιά, μπρε παιδιά!» Για τους αμόρφωτους και ασυμμόρφωτους αντάμα έχω γράψει με έντονα γράμματα τις τρεις σημαντικές λέξεις. Τώρα, επειδή αυτό απευθύνεται σε «ταγάρια», θα ταίριαζε περισσότερο το «μπρουου» αντί το «μπρε» του Ρήγα.

Ένα είναι σίγουρο, το άρθρο αυτό δεν απευθύνεται σε «ταγάρια» και ούτε στηρίζεται σε «ιστορικές» αναλύσεις «ταγαριών». Επέλεξα να αγνοήσω πλήρως αυτή την «ιστορική» βιβλιογραφία, που βρίθεται από «επιστημονικές» εξηγήσεις

χαμηλότερου μεθοδολογικού επιπέδου, ανεξαρτήτως ποια άποψη καταλήγουν να υποστηρίζουν. Σε μία από αυτές, που σκοπίμως δεν αναφέρω, ένας μεγάλος (σε ηλικία εννοώ) «ιστορικός» του Κρυφού Σχολείου συμπεραίνει, σε διάλεξη που έδωσε σε ελληνικό πανεπιστήμιο και υποθέτω παρουσία πολλών άλλων Ελλήνων «επιστημόνων» της ιστορίας, το εξής απίστευτο για κάποιον που φέρει τον τίτλο του εραστή της επιστήμης της ιστορίας: συμφωνεί με τη μεθοδολογία αυτών που τεκμηριώνουν την άποψη ότι δεν υπήρχε Κρυφό Σχολείο, οι οποίοι ωστόσο είναι όλοι τους (τους αναφέρει ονομαστικά) άξιοι επιστήμονες, αλλά λάθεψαν όταν υποστηρίζουν με «επιστημονική» βεβαιότητα ότι το Κρυφό Σχολείο δεν υπήρχε. Προφανώς, θεωρεί αυτονόητο ότι είναι και ο ίδιος άξιος επιστήμονας. Τι να πρωτοθαυμάσει κανείς σ' αυτή τη γελοία τοποθέτηση. Να επισημάνω τα αυτονόητα γι' αυτούς που θέλουν ν' ακούσουν.

Πρώτον, αν η μεθοδολογία είναι σωστή και αυτοί είναι άξιοι επιστήμονες (δηλαδή ξέρουν να εφαρμόζουν σωστά μία σωστή μεθοδολογία), τότε τα συμπεράσματα πρέπει να γίνουν αποδεκτά. Γιατί δεν τα αποδέχεται ο μεγάλος σε ηλικία ιστορικός που γνώση δεν έβαλε; Μυστήριο. Δεν πείθει με το άρθρο του. Ο αθεόφοβος «απατεώνας» της ιστορικής επιστήμης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το Κρυφό Σχολείο δεν είναι «μύθος», αλλά «θρύλος». Η συζήτηση πλέον έχει ξεπεράσει κάθε σοβαρότητα. Κάτι σαν τον Ολυμπιακό. Θρύλε, Θεέ μου, Κρυφό μου Σχολείο! Υπάρχει μεν, αλλά είναι θρύλος. Να επισημάνω ότι «θρύλος» είναι κάτι μεταξύ του ανύπαρκτου (μύθου) και του πιθανού. Δηλαδή η αποθέωση της επιστημονικής γελοιότητας.

Δεύτερον, αν τα λανθασμένα συμπεράσματα οφείλονται σε λανθασμένη εφαρμογή της μεθοδολογίας τότε το μόνο συμπέρασμα που βγαίνει είναι ότι αυτοί οι επώνυμοι «επιστήμονες» της ιστορίας δεν είναι και τόσο άξιοι επιστήμονες. Μάλλον προς το γελοίο φέρουν σύμφωνα με τον Εκαταίο.

Τρίτον, αν η μεθοδολογία είναι λανθασμένη τότε η επιλογή μιας άλλης μεθοδολογίας μπορεί να οδηγούσε σε πιο αξιόπιστα συμπεράσματα. Αυτό δεν περνά καθόλου από το μυαλό αυτών των «επιστημόνων».

Θα συμφωνούσα με το τρίτο. Η δική τους ιστορική μεθοδολογία είναι ακατάλληλη να αναλύσει το θέμα του Κρυφού Σχολείου. Γενικά τέτοιοι ιστορικοί είναι ακατάλληλοι να ασχοληθούν μ' αυτό το θέμα ή οποιοδήποτε θέμα. Είναι πέρα από τα όρια της επιστήμης τους που έτσι και αλλιώς βρίσκεται σε παρακμή. Άλλες επιστήμες, που βρίσκονται σ' άνοδο, αναγνωρίζοντας την σημασία της ιστορίας, ανέπτυξαν τις δικές τους μεθοδολογίες ιστορικής ανάλυσης. Για παράδειγμα, η κλειωμετρία (οικονομική ιστορία) ανέπτυξε τη δική της μεθοδολογία, αγνοώντας τους ιστορικούς. Μάλιστα στους δύο πρωτεργάτες της απονεμήθηκε το Βραβείο Νόμπελ το 1993. Για τους αγράμματους Έλληνες επιστήμονες της ιστορίας, λίγη σημασία έχουν όλα αυτά. Εφαρμόζοντας την «Παγίδα» του Θουκυδίδη και στις επιστήμες, η κλειωμετρία ως μία ανερχόμενη επιστημονική δύναμη αντικατέστησε την ιστορία που είναι μία επιστήμη σε παρακμή. Μέγας ιστορικός ο Θουκυδίδης!

Ας ξεκινήσουμε ξεκαθαρίζοντας πρώτα ποιο είναι το θέμα ή μάλλον ποιο δεν είναι το θέμα. Ο Ευαγγελίδης (1936) στο δίτομο έργο του μας δίνει πλήθος τεκμηριωμένων (στηριζόμενος σε πλούσια βιβλιογραφία πριν την επανάσταση του 1821) που αφορούν την ύπαρξη νόμιμων, με άδεια λειτουργίας, ελληνικών σχολείων τη μακρά περίοδο της οθωμανοκρατίας. Συνεπώς δεν είναι αυτό το θέμα

και δεν συνδέεται καθόλου με τα κρυφά (παράνομα) σχολεία. Νόμιμα σχολεία υπήρχαν παντού. Ακόμη υπάρχουν στην Κωνσταντινούπολη, η οποία όσο και αν ενοχλεί κάποιους είναι υπό Τουρκική κατοχή με όλη τη σημασία της λέξης. Και η Βόρειος Κύπρος είναι υπό Τουρκική κατοχή όπως και η Βόρειος Ήπειρος. Όταν κάποιος καταλαμβάνει με τη βία και με πόλεμο μία περιοχή οι γνώσεις μου που δεν είναι περιορισμένες σε σχέση με τους Έλληνες ιστορικούς, αλλά ελάχιστες σε σχέση με σοβαρούς ιστορικούς αυτό το διδάσκουν ως κατοχή. Πώς το λένε αυτοί; Ξεσυνωτισμός; Αραϊώμα; Με αυτή μου τη θέση δίνω στους γελοίους ιστορικούς, που δεν με γνωρίζουν προσωπικά, να βγάλουν τα γελοία συμπεράσματα σε ό,τι αφορά τη γελοία σύνδεση της ιστορικής ανάλυσης που κάνουν με τις γελοίες πολιτικο-ιδεολογικές τοποθετήσεις τους. Όχι ότι δεν υπάρχει σοβαρή σύνδεση. Υπάρχει, αλλά η δική τους είναι γελοία.

Σχολεία υπήρχαν και πολλά. Το θέμα είναι αν τα σχολεία λειτουργούσαν χωρίς εμπόδια, διότι αν το κόστος των εμποδίων της λειτουργίας ενός νόμιμου σχολείου -που συμπεριλαμβάνει και το συχνό κλείσιμο του από τις οθωμανικές αρχές ή του μουσουλμανικού όχλου-, ήταν μεγαλύτερο από την λειτουργία ενός παράνομου (κρυφού) σχολείου, τότε θα υπήρχαν οι αντικειμενικές συνθήκες λειτουργίας κρυφών σχολείων και φυσικά, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι αντικειμενικές συνθήκες μπορεί να μην επέτρεπαν καθόλου τη λειτουργία τους σε μερικές περιοχές. Προσοχή! Η οικονομική ανάλυση επιτρέπει μία σειρά από λόγους για τη μη λειτουργία νόμιμων σχολείων που δεν έχουν καμία σχέση με το μένος των Οθωμανών ενάντια στην ελληνική παιδεία ή την παιδεία γενικότερα. Για παράδειγμα, αν οι άδειες λειτουργίες δίνονταν με «λάδωμα», όπως γίνεται και σήμερα στην Τουρκία και την Ελλάδα με πολλών ειδών άδειες λειτουργίες, τότε οι πλούσιες περιοχές της Ελλάδος επί οθωμανοκρατίας θα είχαν νόμιμα σχολεία (λ.χ. Χίος, Σμύρνη, Ιωάννινα, Κωνσταντινούπολη) ενώ φτωχές περιοχές, όπως η Ακαρνανία που βρίσκεται το χωριό μου, δεν θα το άντεχαν οικονομικά το «μπαξίσι». Οι τελευταίες είτε θα λειτουργούσαν Κρυφά Σχολεία (το πιο πιθανόν) είτε δεν θα λειτουργούσαν καθόλου σχολεία (το λιγότερο πιθανόν). Δύο πράγματα δεν μπορούν να απαγορευτούν δια νόμου: η παιδεία και η πορνεία. Περιορίζονται, αλλά δεν εξαφανίζονται όσο αποτελεσματικό και αν είναι το κράτος.

Ο Φιλήμονος έκανε μία ευστοχότατη παρατήρηση σε ό,τι αφορά τη νόμιμη λειτουργία των σχολείων (1834, σσ. 60-61):

Εἰς τὴν ἀμάθειαν τῶν Τούρκων πρέπει νὰ ὁμολογήσῃ ὁ Ἕλλην καὶ τινα χάριν. Τοὺς διεκράτει αὕτη ἀλυσσοδεμένους τρόπον τινὰ εἰς μίαν θέσιν, ἔνεκα τῆς ὁποίας ἠγνόουν ποῖα μέτρα ὠφέλουν, καὶ ποῖα ἔβλαπτον ἀναφορικῶς ὡς πρὸς τὸ Πολιτισμικόν των Σύστημα. Οἰστρηλατούμενοι οὗτοι ἀπὸ προσφορὰς χρημάτων, ἅπαξ διδομένων, ἢ καὶ ἀδύνατοι νὰ ἐκτιμῶσι τὰ ἀγαθὰ καὶ τὴν δύναμιν τῶν Φώτων, ἐσυγχώρουν τὴν σύστασιν Σχολείων μὲ τὴν εὐκολίαν, μ' ὅσῃν δυσκολίαν, κατεπεΐθοντο νὰ παραχωρήσι τὴν οἰκοδομήν, ἢ ἐπισκευήν, Ναοῦ τινος.

Μας λέει ο Φιλήμονος ότι οι Τούρκοι ήταν αμαθείς, διότι η συνάρτηση χρησιμότητας τους ήταν τέτοια που η αμάθεια έδινε μεγαλύτερη ικανοποίηση από την μάθηση. Συνεπώς, λαμβάνοντας χρήματα για να επιτρέψουν να λειτουργεί κάτι που αυτοί το θεωρούσαν άχρηστο ήταν πολύ λογικό. Από την άλλη πλευρά,

η αμάθεια συνδέεται συνήθως με υψηλή ζήτηση για θρησκευτικές υπηρεσίες που στην περίπτωση των Τούρκων ήταν ο ισλαμισμός που ανταγωνιζόταν τον χριστιανισμό. Αυτός ήταν ο λόγος που οι αμαθείς Τούρκοι ήταν ενάντια στον θρησκευτικό τους ανταγωνιστή. Συνεπώς, όσοι δεν μπορούσαν να «λαδώσουν» μπορεί να έβρισκαν άλλους τρόπους παροχής εκπαιδευτικών υπηρεσιών. Τα Κρυφά Σχολεία ήταν μία τέτοια λύση.

Το πιο σημαντικό ερώτημα δεν είναι λοιπόν αν υπήρχαν ή δεν υπήρχαν Κρυφά Σχολεία, αλλά γιατί σε μερικές περιοχές δεν υπήρχαν πολλά νόμιμα σχολεία με δεδομένο ότι υπήρχε μεγάλη λανθάνουσα ζήτηση γι' αυτά; Αυτή η λανθάνουσα ζήτηση δεν διαψεύδεται από την άμεση έναρξη λειτουργίας ελληνικών σχολείων εν μέσω του πολέμου της επανάστασης του 1821, όπως οποιοσδήποτε μπορεί να συμπεραίνει, με ονόματα και διευθύνσεις, από το τετράτομο έργο περί Παιδείας του Δασκαλάκη (1968). Το έργο αυτό περιέχει έγγραφα της εποχής που τεκμηριώνουν την άποψη της λανθάνουσας ζήτησης όχι διότι μας το είπε κάποιος, αλλά διότι άνοιγαν σχολεία. Αν δεν υπήρχαν Κρυφά Σχολεία, αυτό σημαίνει ότι το κόστος τους ήταν τέτοιο που έκανε απαγορευτική τη λειτουργία τους. Με την απελευθέρωση το κόστος αυτό μειώθηκε.

Το ερώτημα αν υπήρχαν ή όχι κρυφά σχολεία δεν έχει πλέον ενδιαφέρον, διότι η ύπαρξη έστω και ενός τέτοιου σχολείου φτάνει για να διαψεύσει την υπόθεση του μύθου ότι δεν υπήρχαν κρυφά σχολεία. Διότι περί γελοίου μύθου πρόκειται ότι είναι θρύλος η ύπαρξη των κρυφών σχολείων. Και έχουμε πολλά απτά αντικειμενικά στοιχεία (εκκλησιών, δασκάλων, μαθητών) και ακόμη περισσότερες μαρτυρίες που διαψεύδουν την υπόθεση ότι δεν υπήρχαν κρυφά σχολεία τουλάχιστον όπως αυτά ορίζονται στην παρούσα εργασία.

Δυστυχώς για τους γελοίους που επιχειρηματολογούν ότι δεν έχουμε στοιχεία επί οθωμανικής αυτοκρατορίας να τους επισημάνω ότι και στην σημερινή ελληνική δημοκρατία δεν υπάρχουν επίσημα στατιστικά στοιχεία για τον αριθμό των «κρυφών σχολείων», τον προϋπολογισμό τους, τον αριθμό των δασκάλων και τον αριθμό των μαθητών. Γενικότερα δεν υπάρχουν στοιχεία για δραστηριότητες που ανήκουν στη λεγόμενη «παραοικονομία». Μόνο γελοίιοι ζητούν επίσημα στατιστικά στοιχεία για την ύπαρξη παράνομων δραστηριοτήτων όπως τα Κρυφά Σχολεία. Αν υπήρχαν, δεν θα ήταν παράνομα. Όσοι γνωρίζουν τη διαφορά μεταξύ καταγεγραμμένου και μη καταγεγραμμένου ΑΕΠ καταλαβαίνουν. Και όσοι δεν γνωρίζουν να πάνε να μάθουν αν και δεν είμαι αισιόδοξος ότι θα τα καταλάβουν.

Επ' αυτού, ας μου επιτραπεί μία παραπομπή από τον αγαπημένο μου Ησίοδο, ο οποίος στο αριστούργημά του *Έργα και Ημέρες* (σσ. 293-297) γράφει τα εξής: «οὗτος μὲν πανάριστος, ὃς αὐτὸς πάντα νοήσει, φρασσάμενος, τὰ κ' ἔπειτα καὶ ἐς τέλος ἦσιν ἀμείνω· ἐσθλὸς δ' αὖ καὶ κείνος, ὃς εὖ εἰπόντι πίθηται· ὃς δέ κε μήτ' αὐτὸς νοήη μήτ' ἄλλου ἀκούων· ἐν θυμῷ βάλλεται, ὃ δ' αὖτ' ἀχρήος ἀνήρ». Όποιος τα καταλαβαίνει από μόνος του είναι «πανάριστος», αλλά «ἐσθλὸς» και εκείνος που «πίθηται». Ωστόσο, όσοι δεν καταλαβαίνουν (νοήη) από μόνους τους, αλλά «μήτ' ἄλλου ἀκούων», αυτός είναι ἀχρήος.

Απευθυνόμενος μόνο στους «ἄλλους ἀκούων», στα οικονομικά μία αύξηση των φόρων δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την μεταπήδηση από τη νόμιμη στην μη-νόμιμη (αφανή) οικονομία και τανάπαλι. Επίσης, μία θεσμική δυσκολία στην έκδοση άδεια λειτουργίας οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στην αφανή (κρυφή) οικονομία. Οι οικονομολόγοι έχουν τρόπο να την καταγράψουν. Υπάρχει, αλλά

είναι κρυφή. Υπάρχει, αλλά είναι αφανής. Ένας τρόπος για να διαπιστωθεί αυτό είναι όταν μειώνονται οι φόροι και εκλείπουν οι θεσμικές δυσκολίες. Όπως αναφέρω παρακάτω, κάτι ανάλογο συνέβη με τα σχολεία αμέσως μετά την κήρυξη της Ελληνικής επανάστασης.

Τα παραπάνω αναδεικνύουν τη σκοπιά από την οποία εξετάζεται το θέμα «Κρυφό Σχολείο» στην παρούσα εργασία, η οποία οργανώνεται σε πέντε μέρη, συμπεριλαμβανομένης και της παρούσης εισαγωγής. Στο δεύτερο μέρος εξετάζονται οι γενικές προϋποθέσεις που συντελούν στη δημιουργία παράνομων σχολείων. Στο τρίτο μέρος αυτές οι προϋποθέσεις σχετίζονται με την ύπαρξη ή όχι Κρυφών Σχολείων. Αναφερόμαστε στη μη διάψευση της υπόθεσης ότι υπήρχαν κρυφά σχολεία την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο τέταρτο μέρος κάνω ειδική αναφορά στα σαθρά επιχειρήματα των γελοίων αιτιών που δίνουν μερικοί Έλληνες «επιστήμονες» της ιστορίας ορμώντας από το μένος τους ενάντια στην Εκκλησία. Στο πέμπτο και τελευταίο μέρος της εργασίας δίνονται τα συμπεράσματα της εργασίας.

Πηγές

Οι «μαρτυρίες» προσώπων υπέρ οποιασδήποτε άποψης που επικαλούνται οι γελοίοι της ιστορίας δεν έχουν καμία αξία αν δεν εντάσσονται μέσα σ' ένα θεωρητικό πλαίσιο κατά προτίμηση της αυστηρής μεθοδολογίας που χρησιμοποιεί η κοινωνικο-οικονομική ανάλυση. Μάλιστα, για να αποφευχθεί η γελοιότητα του επιχειρήματος ότι ο μύθος των κρυφών σχολείων εξυφάνθηκε μετά την καθιέρωση του Ελληνικού Κράτους, όλες οι πηγές που θα χρησιμοποιηθούν εδώ θα έχουν ημερομηνία πριν την ίδρυσή του, το οποίο το οριοθετώ με την υπογραφή της Συμφωνίας του Λονδίνου, το 1830.

Ακόμη και οι δευτερογενείς πηγές που χρησιμοποιώ, λ.χ. του Ευαγγελίδη (1936), έχουν πλήθος βιβλιογραφικών αναφορών σε έγγραφα πριν το 1830. Επίσης, οι τετράτομες «Πηγές» του Δασκαλάκη (1968) περιέχουν πλούσιο υλικό που το βρήκα εξαιρετικά χρήσιμο στην τεκμηρίωση της τεράστιας λανθάνουσας ζήτησης για ελληνική παιδεία που υπήρχε την περίοδο της οθωμανικής κατοχής. Οι «Πηγές» αυτές αφορούν κείμενα στη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης και συνεπώς δεν έχουν καμία σχέση με «ζωγραφιές» και «ποιηματάκια» που οι γελοίοι ιστορικοί βρίσκουν «γελοία».

Ο Φιλήμονος (1834) αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο (Γ' σσ. 53-74) στην παιδεία από την Άλωση μέχρι την Επανάσταση. Μάλιστα ως υποσημείωση παραθέτει μακροσκελή επιστολή Έλληνα «πεπαιδευμένου και φίλου της εθνικής τιμής». Η επιστολή ξεκινά από το ΙΔ' αιώνα. Στην τρίτομο έργο του για την «Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος» που εκδόθηκε το 1839, ο Αμβρόσιος Φραντζής ξεκινά την ιστορία του με την παιδεία των Ελλήνων εξ αρχαιοτάτων χρόνων που αποτελεί τη βάση της παιδείας των κρατών της Ευρώπης ενώ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επικρατεί η αμάθεια.

Δεν βασίζομαι καθόλου στα απομνημονεύματα που αποτελούν μαρτυρίες προσώπων που «έζησαν» τα γεγονότα (ωστόσο τα αναφέρω). Τα απομνημονεύματα εκδόθηκαν πολύ αργότερα και εξυπηρετούσαν μικροσυμφέροντα της εποχής που γράφτηκαν για αλλότριους και ιδιοτελείς σκοπούς. Τα πιο γνωστά από αυτά είναι

του Εμμανουήλ Ξάνθου, του Παλαιών Πατρών Γερμανού, του Αμβρόσιου Φραντζή, του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, του Φώτιου Χρυσανθόπουλου (Φωτάκου), του Χριστόφορου Περραιβού, του Μακρυγιάννη, και του Νικόλαου Κασομούλη.

Τα πιο πολλά από αυτά περιέχουν το δόλο της εξυπηρέτησης πρόσκαιρων συμφερόντων και της προστασίας της υστεροφημίας τους. Τίποτε σημαντικό δεν προκύπτει από αυτά εκτός από το ότι αυτοί οι πρωταγωνιστές τα έγραψαν. Αν τα έγραψαν, διότι, όπως σωστά αναφέρει σε υποσημείωση ο Φίνλεϋ, πάμπολλες «μαρτυρίες» γράφτηκαν υπό γραμματέων, οι οποίοι, σύμφωνα με τον Φίνλεϋ (2020/1861, Τόμος Β', σ. 103), «Οὐδὲν ἐνόθευσε τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως περισσότερον ἢ ἡ φιλόδοξος εὐγλωττία σχολαστικῶν γραμματισμένων». Αυτοί οι ίδιοι έγραψαν και τα απομνημονεύματα των πρωτεργατών της Ελληνικής Επανάστασης. Σε ό,τι αφορά την παιδεία επί Οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι αναφορές τους είναι ελάχιστες αφού επικεντρώνεται στα οργανωτικά ζητήματα της ελληνικής επανάστασης και με μεγάλες λεπτομέρειες στις πολεμικές και πολιτικές επιχειρήσεις που δεν έχουν καμία σημασία για την παρούσα ανάλυση.

Βασίζομαι κυρίως σε δύο βιβλία που τα θεωρώ πολύ σημαντικά. Και τα δύο αποδόθηκαν στα ελληνικά από τον εκπληκτικό Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη. Ο συγγραφέας του πρώτου βιβλίου είναι ο Θωμάς Γόρδων - Thomas Gordon (1788-1841) με τον τίτλο η «Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως». Το βιβλίο εκδόθηκε από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης το 2015, αλλά είχε ήδη εκδοθεί το 1833 στα αγγλικά. Ο ίδιος ο Γόρδων ήταν εθελοντής στον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων και ήρθε από του πρώτους στην Ελλάδα τον Αύγουστο του 1821. Δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι όλη η γραπτή ιστορία της ελληνικής επανάστασης βασίζεται στην ιστορία του Γόρδωνος. Ο οποιοσδήποτε θα διαβάσει τα βιβλία του Γεωργίου Φίνλεϋ και του Σπυρίδωνος Τρικούπη αντιλαμβάνεται την επιρροή που είχε η ιστορία του Γόρδωνος. Ο Τρικούπης μάλιστα κατηγορήθηκε και για αντιγραφή χωρίς παραπομπή. Ο Φίνλεϋ αναγνωρίζει τον Γόρδωνα ως άριστο ιστορικό της Ελληνικής Επανάστασης.

Ο συγγραφέας του δεύτερου βιβλίου ήταν ο Γεώργιος Φίνλεϋ - George Finley (1799-1875) που έγραψε την «Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως» που εκδόθηκε το 2020 (2^η Έκδοση) από το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων ενώ είχε εκδοθεί στα αγγλικά το 1861. Ο Φίνλεϋ ήρθε και αυτός στην επαναστατημένη Ελλάδα το 1823.

Ούτε και αυτές τις πηγές εμπιστεύομαι, αλλά ούτε τις χρειάζομαι. Τις χρησιμοποιώ με τον τρόπο που οι οικονομολόγοι χρησιμοποιούν τα θεμελιώδη δεδομένα (stylized facts). Πάνω απ' όλα είναι η ορθολογική μέθοδος όπως αυτή εφαρμόζεται από την οικονομική επιστήμη στην οποία βασίζομαι.

Συνεπώς, το ενδιαφέρον ερώτημα είναι γιατί υπήρχαν τα κρυφά σχολεία την περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας όταν τα ελληνικά σχολεία μπορούσαν να λειτουργήσουν με νόμιμη άδεια; Γιατί κατέφευγαν στην παρανομία; Γιατί μερικές περιοχές δεν είχαν καθόλου σχολεία αφού τα επέτρεπε η Οθωμανική Αυτοκρατορία και μόλις οι συνθήκες το επέτρεψαν αυτά «φούντωσαν» ακόμη και στη διάρκεια της Επανάστασης της Παλιγγενεσίας (1821-1828); Το σαθρό επιχείρημα των γελοίων ότι δεν υπήρξαν διότι επιτρεπόταν τα νόμιμα καταρρίπτεται με το αντικειμενικό γεγονός της μη ικανοποίησης της εκρηκτικής λανθάνουσας ζήτησης για παιδεία.

Γενικότερα, το μόνο ερευνητικό θέμα που έχει αξία να εξετασθεί είναι οι παράγοντες (οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί, τεχνολογικοί, κ.ά.) που συντελούν στην συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων σχολείων; Σήμερα στην Ελλάδα υπάρχουν νόμιμα (με άδεια λειτουργίας) και παράνομα (κρυφά) σχολεία. Γεγονός αναμφισβήτητο αποτελεί η συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων (κρυφών) σχολείων. Τα κρυφά (παράνομα) σχολεία υπήρχαν τότε, υπάρχουν και σήμερα. Οι αιτίες τους ίσως διαφέρουν. Το ερώτημα γιατί υπάρχουν παράνομα ή κρυφά σχολεία εξετάζεται στο αμέσως επόμενο μέρος της εργασίας.

Γιατί Υπάρχει η Παράνομη Παιδεία;

Ευτυχώς εμείς οι Έλληνες δεν μπορούμε να επικαλούμαστε ιστορική άγνοια όταν αναφερόμαστε στο ζήτημα της υπακοής στους νόμους. Έναν νόμο δεν τον παραβιάζεις, τον καταργείς ακόμη και με επανάσταση. Αυτό ζητούσε ο Ρήγας και ο Ανώνυμος Έλληνας. Αυτό ζητούσε και ο Αδαμάντιος Κοραής, και τόσοι άλλοι πριν από αυτόν ευθύς αμέσως μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1453. Φαίνεται ότι αποτελούσε γεγονός αναμφισβήτητο ότι οι Έλληνες δεν ξέχασαν την καταγωγή τους και τη γλώσσα τους. Ο Φίνλεϋ το θέτει ως εξής (2020/1861, σ. 14):

... ή έπιρροή τους άπλώνεται πολύ πέραν από τις περιοχές που κατέχει ή φυλή τους, γιατί οι Έλληνες ιερείς και οι Έλληνες δάσκαλοι έχουν μεταφέρει τη γλώσσα τους και τις ιδέες τους στο μεγαλύτερο τμήμα των Χριστιανικών πληθυσμών της Ευρωπαϊκής Τουρκίας. Μ' αυτό τον τρόπο άναδειχθήκανε σαν ό αντιπροσωπευτικός λαός της Άντολικής Χριστιανοσύνης, και βρίσκονται σε προέχουσα θέση άπέναντι των κατακτητών τους, των Όθωμανών Τούρκων, που εισέβαλαν στην Ευρώπη σαν άπόστολοι της θρησκείας του Μωάμεθ. Οι Έλληνες, σ' όλη τη διάρκεια της ύποταξης τους στο ζυγό ενός ξένου έθνους και μιās έχθρικης θρησκείας, ποτέ δέν λησμόνησαν ότι ή χώρα που κατοικούσαν είτανε ή χώρα των προγόνων τους. Και ή σύγκρουσή τους με τους ξένους και άπιστους κυριάρχους, κατά τή διάρκεια της πιο ταπεινωτικής δουλείας, προοίωνιζε ότι ή αντίθεση έπρεπε νά τελειώσει ή με την καταστροφή τους, ή με άπελευθέρωση.

Ο ελληνισμός κάτω από τον οθωμανικό ζυγό παρανομούσε όταν λειτουργούσε κρυφά σχολεία. Πόσο μάλλον όταν κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις τα σχολεία αυτά θα μπορούσαν να λειτουργήσουν νόμιμα. Μπορούσαν; Πότε αναγκάζονται τα σχολεία να λειτουργούν παράνομα; Θα προσπαθήσω να απαντήσω σ' αυτό το ερώτημα με μια επιχειρηματολογία που θα φανεί αδόκιμη και χωροχρονικά υπερβατική, αλλά πιστεύω χρήσιμη για το θέμα που εξετάζεται εδώ. Παράνομο (κρυφό) είναι ένα σχολείο όταν:

(α) Δεν πληροί τις προϋποθέσεις, τυπικές και ουσιαστικές, για να αποκτήσει νόμιμη άδεια και παρ' όλα αυτά λειτουργεί. Την άδεια την δίνει κάποια αρχή εξουσίας την οποία κάποιος ή κάποιοι μπορούν να αμφισβητούν ως έχοντας αυτό

το δικαίωμα. Μέρος της αμφισβήτησης της αρχής εξουσίας είναι και η ανατροπή της ακόμη και δια των όπλων.

(β) Έχει νόμιμη άδεια, αλλά του απαγορεύεται να διδάσκει τα μαθήματα που οι υπεύθυνοι του σχολείου επιθυμούν, λ.χ. η διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας απαγορευόταν στα τουρκοκρατούμενα Ιωάννινα μετά την επανάσταση του 1821 ή και στη Σμύρνη πριν την εξάλειψη του ελληνικού στοιχείου που για κάποιους με πολύ στρυνωγμένο μυαλό οφειλόταν στο πολύ στρίμωγμα. Παρ' όλα αυτά το σχολείο δίδασκε τα μαθήματα αυτά κρυφίως.

(γ) Οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες είναι τέτοιες που ενώ επιτρέπεται η δια νόμου λειτουργία τους, εντούτοις προτιμούν την παράνομη (κρυφή) λειτουργία για να μην γίνουν στόχος αντιπαθόντων και εχθρικά προσκείμενων κοινωνικών ομάδων, λ.χ. φανατικοί μουσουλμάνοι ή τοπικοί πολιτικοί παράγοντες την περίοδο της οθωμανοκρατίας. Η ιστορία είναι γεμάτη από κάψιμο βιβλίων και κλείσιμο σχολείων.

(δ) Η παράνομη λειτουργία είναι οικονομικά πιο συμφέρουσα αν συνυπολογισθούν όλοι οι φόροι και ο κίνδυνος της επιβολής προστίμων εφόσον αποκαλυφθεί. Πόσο μάλλον όταν μέσα στο πρόστιμο συμπεριλαμβάνεται και η θανατική ποινή. Η πιθανότητα αποκάλυψης της παράνομης δραστηριότητας εξαρτάται και από την τεχνολογία. Σ' αυτή την περίπτωση δεν απαγορεύονται από τον νόμο, αλλά επιλέγεται η παράνομη δραστηριότητα για εισοδηματικούς λόγους. Τα ιδιαίτερα μαθήματα στην Ελλάδα είναι νόμιμα και μάλιστα υπάρχει η επιλογή του εργόσημου. Ωστόσο είναι θεσμικά παράνομα για δασκάλους και καθηγητές που διδάσκουν σε δημόσια σχολεία. Οι άνθρωποι καταφεύγουν στα σημερινά «Κρυφά Σχολεία».

Ποιος θέτει τους νόμους; Το κράτος· δηλαδή η εκάστοτε εξουσία. Εφαρμόζονται πάντοτε οι νόμοι; Όχι φυσικά. Το θέμα αυτό εξετάστηκε και θα έλεγα εξαντλήθηκε στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα και ουδέν έχω να προσθέσω επί τούτου. Εξάλλου θα ήταν και ιεροσυλία. Ας εξετάσουμε τα παραπάνω υπό το πρίσμα της οθωμανικής εξουσίας. Η εξέταση αυτή γίνεται στο επόμενο μέρος.

Γιατί Υπήρχαν Κρυφά Σχολεία επί Τουρκοκρατίας; Μία Ορθολογική Προσέγγιση

Είναι σαφές ότι η ελληνική εκπαίδευση κυρίως τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής επικράτησης δεν αποσκοπούσε μόνο στην μόρφωση των Ελλήνων, αλλά και στην εμπέδωση της μεγάλης ιδέας ότι κατάγονται από μία θεϊκή γενιά - για να χρησιμοποιήσω μία ησιοδική έκφραση- που το μεγαλύτερο ιδανικό της ήταν η ελευθερία.

Πώς λοιπόν μπορούν να αντέξουν τη σκλαβιά; Θα πρέπει να ξεσηκωθούν για να αποτινάξουν τον οθωμανικό ζυγό ή οποιοδήποτε ζυγό. Ο Ρήγας το λέει ξεκάθαρα: απελευθερωθείτε από τον οθωμανικό ζυγό. Η προτροπή του δεν αφορούσε μόνο τους Έλληνες, αλλά και τους Τούρκους. Το ίδιο και ο Ανώνυμος του Έλληνας που αναφέρω παρακάτω. Ο Κοραΐς βάζει την εκπαίδευση ως προϋπόθεση: πρώτα μόρφωση και μετά από εκατό χρόνια χειραφέτηση διαφορετικά

ο οθωμανικός ζυγός θα αντικατασταθεί από έναν άλλο έστω και πιο ήπιο ζυγό. Επί αυτού του θέματος, χωρίς να αναφέρει τον Κοραή, ο Γόρδων τον κατακεραυνώνει, γράφοντας (2015/1833, Τόμος Α', σ. 132):

ΠΟΛΛΟΙ ΦΙΛΟΙ και καλοθεληταί τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος εἶπον και ἔγραψαν ὅτι ἡ Ἐπανάστασις ἦτο πρόωρος, και ὅτι μία ἄλλη ἑκατονταετηρίς ἔπρεπε νὰ παρέλθῃ πρὶν οἱ Ἕλληνες ἀποπειραθῶσι νὰ διαρῆξωσι τὰ δεσμά των. Ἡ γνώμη αὕτη βασίζεται ἐπὶ τῆς πεποιθήσεως ὅτι, μὲ τὴν πάροδον ἑκατὸν ἐπὶ πλέον ἐτῶν, ἡ γνῶσις και ὁ πολιτισμὸς τόσον εὐρέως θὰ διεδίδοντο, ὥστε νὰ καταστήσωσιν ἀσφαλῆ και εὐκόλον τὸν δρόμον πρὸς χειραφεσίαν. Ἡμεῖς δὲν συμμεριζόμεθα τὴν δοξασίαν ταύτην, οὔτε τὰ συμπεράσματά της παραδεχόμεθα, διὰ τοὺς ἐπομένους λόγους. Καίτοι εἶνε ἀληθές ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις συνεχῶς προέβαινε, και ὅτι εἰς τινὰ μέρη τοῦ Αἰγαίου Πελάγους και τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀσίας ὁ πλοῦτος και τὸ ἐμπόριον εἶχον κάμη ταχεῖαν πρόοδον, ἀλλ' ὅμως εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ὅπου μόνον ἐπιτυχῆς ἀντίστασις ἠδύνατο νὰ στηριχθῆ, οἱ ἀριθμοὶ τοῦ πληθυσμοῦ μᾶλλον ὀλιγόστεθον ἐνῶ αἱ μεγάλαι ἐμπορικαὶ πόλεις ἐπαρουσίαζον αὐξήσιν Ἑλλήνων κατοίκων, εἰθιδμένων παιδιόθεν νὰ τρέμωσιν εἰς τὴν θέαν Τούρκου καταστροφή και ἐρήμωσις ἐβάρυνον ἐπὶ τῶν τραχέων ἐκείνων, τῶν οποίων τὸ ἀδάμαστον μῖσος κατὰ τῶν τυράννων των ἠδύνατο μόνον νὰ βαστάσῃ ἐπαναστατικὸν ἀγῶνα. Οἱ θηλυπρεπεῖς Χῖοι και Σμυρναῖοι, ἀπολαύοντες τῶν ἡδονῶν τῆς Ἰωνίας, δυνατὸν νὰ ἐξέτεινον τὸ ἐμπόριόν των, νὰ ἱδρουν σχολεῖα και βιβλιοθήκας, ἀκόμη και νὰ συνωμότουσιν ἀλλὰ τὴν ἡμέραν τῆς δοκιμασίας, μόνον οἱ Εὐρωπαῖοι Ἕλληνες ἦσαν ἱκανοὶ νὰ χειρισθῶσιν ἀποτελεσματικῶς τὸ τουφέκιον και τὸ ξίφος. Εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς Ρούμελης, τὴν διακρινομένην διὰ τὸ ὑψηλὸν φρόνημα τῶν ἰθαγενῶν της, ἡ τυραννία ἐβίαζε τὸν χωρικὸν νὰ μεταναστεύσῃ οἱ Σουλιῶται, τὸ ἄνθος τῶν Ἀλβανῶν πολεμιστῶν, εἶχον ἐξωσθῆ ἐκ τῆς Ἠπείρου, οἱ ἀνδρειότατοι τῶν Κλεφτῶν ἀρχηγοὶ ἀπὸ τοῦ Μορέως, και οἱ Ἀρματολοί εἶχον ἐξασθενήσει και ταπεινωθῆ μία ἄλλη βασιλεία ὡς ἡ τοῦ Ἀληπασα δὲν θὰ ἄφηνεν ἐπὶ τῆς στερεᾶς σχεδὸν οὐδὲ στοιχείου ἀντιστάσεως. Καθολικῶς ἐν Ἀσία, ὡς και εἰς τὰς πλείστας τῶν μεγαλειτέρων νήσων, ὑπῆρχε μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς ἱκανὸς διὰ νὰ τηρῆ εἰς ὑποταγὴν τοὺς Ῥαγιάδες ἐν Κρήτῃ, τῇ ὠραιότερα πασῶν, ἀφόρητος καταδίωξις ἐπλήθυνε τὰ παραδείγματα τῆς ἐξωμοσίας, και ἡ Κύπρος, ἡ δευτέρα κατὰ τὸ μέγεθος, ραγδαίως ἔχανε τοὺς κατοίκους της.

Παρεμπιπτόντως, ἡ ἱστορία δικαίωσε τὸν Αδαμάντιο Κοραή. Ἡ ξενοκρατία στὴν Ελλάδα ἐξέλιπε τὸ 1974 και ἀπὸ τότε ἔχουν μείνει μόνον οἱ επιρροές της που ἔτσι και ἀλλιῶς πάντα υπήρχαν, υπάρχουν και θα υπάρχουν για κάθε χώρα, μικρὴ ἢ μεγάλη. Ὁ Σουλτάνος ἀπὸ τὸν Βασιλιά διέφερε σημαντικὰ μὲν σε ὅ,τι ἀφορὰ τὸ ἀχθος τῆς τυραννίας· ἀσήμαντα δὲ σε ὅ,τι ἀφορὰ τὴν ἰδέα τῆς ανεξαρτησίας και τῆς ἐλευθερίας. Και για νὰ μὴν φανῶ «αγενής» πρὸς τοὺς «ευγενεῖς» νὰ ἐπισημάνω ὅτι χάρις των ξενόφερτων βασιλιάδων ἡ Ελλάδα κατάφερε νὰ ἐπεκτείνει τὰ γεωγραφικὰ της σύνορα. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 1821 μέχρι τὴ σημερινὴ τῆς μορφῆς. Αὐτὸ δὲν οφείλεται στὸν ἡρωισμό τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Χάσαμε τοὺς Βασιλιάδες, ἀρχίσαμε νὰ χάνουμε και Ἐθνικὸ Ἐδαφος. Και για νὰ μὴν εἴμαστε γελοῖοι, τὸν Βασιλιά ἀπὸ τὴν Ελλάδα τὸν ἐδίωξε ἡ Χούντα μετὰ ἀπὸ μίαν δικὴν του ἀνοησία.

Η οθωμανική αυτοκρατορία γνώριζε ότι η ελληνική παιδεία στην επικράτεια της δεν είχε σκοπό τη μόρφωση των ελληνόπουλων, αλλά την ανατροπή της. Το 1806 δημοσιεύτηκε στην Ιταλία η *Ελληνική Νομαρχία* με υπογραφή «Ανώνυμου του Έλληнос» αφιερωμένη στον Ρήγα που δεν άφηνε καμία αμφιβολία για τον σκοπό της. Γράφει ο Ανώνυμος του Έλληнос «Ἡμεῖς δέ, ναὶ ἱερὰ Ἐλευθερία, με τοὺς ὀδόντας μας θέλομεν συντρίψει τὰς ἀλύσους μας, διὰ νὰ τρέξωμεν πρὸς ἀπάντησίν σου. Εἶναι ἀδύνατον αἱ ἑλληνικαὶ ψυχαὶ νὰ κοιμηθοῦν πλέον εἰς τὴν ληθαργίαν τῆς τυραννίας! Ὁ λαμπρὸς ἦχος τῶν ἀρμάτων τῶν πάλιν θέλει ἀκουσθῆ πρὸς κατατρόπωσιν τῶν τυράννων τῶν, καὶ ταχέως».

Συνεπώς, ήταν απολύτως δικαιολογημένη η στάση του Σουλτάνου να κλείσει και να κυνηγήσει τα σχολεία που υπονόμευαν την εξουσία του. Κάθε εξουσία το ίδιο θα έκανε. Ας μου επιτραπεί μία αδόκιμη σύγκριση. Παράνομα σχολεία και χώροι λατρείας λειτουργούν σήμερα στην Αθήνα από τους μουσουλμάνους μετανάστες. Είμαι σίγουρος ότι σ' αυτά διδάσκεται και η σκληρή γραμμή του κορανίου και πολλοί θεωρούν ιερό τους καθήκον να προτρέπουν τους νέους στην τιμωρία των «απίστων». Αν η ελληνική κυβέρνηση κλείσει αυτά τα σχολεία, δικαιολογημένα θα το εκλάβουν οι φανατικοί μουσουλμάνοι ως εκδίωξη και θα προσπαθήσουν να βρουν τρόπους οργάνωσης κρυφών σχολείων. Πολύ πιθανόν και να έχουν βρει. Εγώ περπατώντας στο κέντρο της Αθήνας έχω δει μερικά.

Φυσικά το μεγαλύτερο πρόβλημα στη σημερινή Ελλάδα είναι τα κρυφά σχολεία που λειτουργούν με τη μορφή των ιδιαίτερων που βολεύουν και τους εκάστοτε «σουλτάνους» της ελληνικής κυβέρνησης και τους υπηκόους τους, γονείς και δασκάλους του γένους. Τους «σουλτάνους», διότι αυξάνουν τους δείκτες απόδοσης του δημόσιου και «δωρεάν» σχολείου που επιτυγχάνονται με τα ιδιαίτερα μαθήματα των «κρυφών σχολείων» που πληρώνουν οι γονείς και καρπώνονται οι δάσκαλοι και οι καθηγητές. Στην περίπτωση αυτή τα κρυφά σχολεία υπάρχουν, διότι πολλοί από αυτούς τους δασκάλους και καθηγητές διδάσκουν στο δημόσιο και δεν δικαιούνται να λειτουργούν νόμιμα, προσφέροντας ιδιαίτερα μαθήματα ή εργαζόμενοι σε φροντιστήρια με άδεια. Έτσι έρχεται και βολικά, διότι δεν πληρώνουν και φόρους όπως και η πλειονότητα αυτών που παραδίδουν ιδιαίτερα «κατ' οίκον».

Το πρώτο συμπέρασμα είναι αυτονόητο. Σωστά η οθωμανική αυτοκρατορία κυνήγαγε τα ελληνικά σχολεία, διότι ήταν εστίες παρανομίας και υπονόμησης του καθεστώτος. Ο Γόρδων μας πληροφορεί ότι ένα απλό νεύμα του Σουλτάνου αρκούσε να καταστρέψει δασκάλους και να κλείσει τα σχολεία των Ελλήνων (2015/1833, Τόμος Α', σσ. 132-133):

Ἡ Ὑδρα ἐντούτοις, αἱ Σπέτσαι καὶ τὰ Ψαρὰ ἠκμαζον καὶ εἶχον ἀνέλθη εἰς σπουδαιότητα ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν ἀλλ' ὅμως ἀπὸ ποίαν λεπτὴν κλωστήν ἐξηρητᾶτο ἢ εὐδαιμονία τῶν, ἥτις εἶχεν ἀρχίσει ἤδη νὰ ἐγείρη τὴν ζηλοτυπίαν καὶ ἀπληστίαν τῶν δεσποτῶν τῶν! Ἀπλοῦν νεῦμα τοῦ Σουλτάνου ἤρκει ἢ νὰ καταστρέψη τοὺς διδασκάλους καὶ κεφαλαιούχους τῆς Ἑλλάδος, **νὰ κλείσῃ τὰ σχολεῖά τῶν**, καὶ νὰ καταλύσῃ ὅλα τὰ κατὰ τόπους προνόμια, ἢ ἄλλως ν' ἀναγκάσῃ τοὺς Χριστιανοὺς νὰ λάβωσι τὰ ὄπλα ἀπροπαράσκευοι καιρὸς ἄρα ἦτο νὰ παραδεχθῶσι μέτρα πρὸς ἀντίστασιν, **ἐνόσω τὸ ἔθνος κατεῖχε βαθμὸν τινα μαθήσεως** ἠνωμένον μετὰ χρηματικῶν πόρων, ἀξιοσέβαστον ναυτικὸν καὶ σῶμα ἀνδρῶν διατεθειμένω ν' ἀντιμετωπίσωσι τοὺς Ὀθωμανοὺς εἰς μάχην. Εἰς

οιανδήποτε περίοδον και ἂν ἐπεχειρεῖτο, ὁ πόλεμος ἀναγκαίως θα συνεπέφερε σφαγὰς καὶ ἀτιμώσεις αἵτινες, ὅσονδήποτε ἔνοχοι καθ' ἑαυτάς, ἢ προκαλοῦσαι κατακραυγὰς ἐκ μεροληπτικοῦ ζήλου, δὲν ἦσαν πράγματι μελανώτεροι ἀπὸ τὰς πράξεις τὰς διαπραχθεῖσας ἑκατοντάκις εἰς τοὺς ἐμφυλίους πολέμους τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας, τῆς Γαλλίας καὶ Γερμανίας, ὅπως καὶ εἰς τὴν πρόσφατον πάλιν τῶν Ἰσπανῶν ἐναντίον τῆς φιλοδοξίας τοῦ Ναπολέοντος.

Οἱ ἐπισημάνσεις εἶναι δικές μου. Ο Γόρδων τα ἔγραφε πολὺ πρὶν ἀρχίσουν οἱ γελοῖοι «βαθυστόχαστοι» Ἕλληνες ιστορικοὶ νὰ πολεμοῦν τὴν ὑπαρξὴ τῶν Κρυφῶν Σχολείων. Ο Γόρδων συνδέει τὴ μόρφωση με τὴν ἐνοπλὴ ἐξέγερση ἐναντία στους Οθωμανούς. Ο Σουλτάνος ὀρθολογικὰ συμπεριφερόμενος καὶ με τὴν παραδειγματικὴ ἀποτελεσματικότητά του ἐνὸς καὶ μόνο νεύματος ἐκλείνει τὰ σχολεῖα. Καὶ φυσικὰ οἱ ὑπόδουλοι μπροστὰ στον κίνδυνον νὰ τοὺς κλείσει ὁ Σουλτάνος τὰ νόμιμα σχολεῖα ἀντιδρούσαν πάντα ὀρθολογικὰ ὀργανώνοντας παράνομα (κρυφὰ) σχολεῖα. Ἐδῶ ολόκληρη Φιλικὴ Ἐταιρεία ὀργάνωσαν, στα σχολεῖα θα δυσκολευόταν; Φυσικὰ ὑπῆρχε καὶ ἡ ἐπιλογή νὰ μὴν κάνουν τίποτε, φοβούμενοι τοὺς Οθωμανούς.

Μίας καὶ τὸ ἀναφέραμε, ὁ Σουλτάνος δὲν διαψεύστηκε στὴν ἐκτίμησή του ὅτι τὰ σχολεῖα καὶ ἡ Ὑδρα, οἱ Σπέτσες καὶ τὰ Ψαρά ἀπειλοῦσαν τὴν κυριαρχία του. Ἀπὸ τὴ δική του σκοπιά ἦταν ἀπολύτως ὀρθολογικὴ ἡ ἀντίδραση του νὰ κυνηγήσει καὶ νὰ κλείσει τὰ σχολεῖα ποὺ αὐτός ὁ ἴδιος εἶχε δώσει ἀδεία ἀφοῦ ἐκεῖ διδάσκονταν τὰ παιδιά τὸ πῶς νὰ τον ἀνατρέψουν. Σωστὴ ἦταν καὶ ἡ ἐνέργεια του νὰ κάψει τὰ Ψαρά. Τώρα ἀν δὲν του βγήκε εἶναι μία ἄλλη ἱστορία. Λάθος ὑπολογισμοί. Δηλαδή τι ἠθέλε ὁ Γόρδων νὰ τοὺς ἀφήσει ὁ Σουλτάνος νὰ τον ὑπονομεύουν! Νομίζω ἀδίκως τὸν κατηγορεῖ.

Ἡ παραπάνω περικοπὴ ἀπὸ τὸ τρίτομο βιβλίο του Γόρδων συνδέει τὴν ἐκπαίδευση με τὴν οικονομικὴ ἀκμὴ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ πιο σημαντικὸ ἐμπόδιο στὴν παροχὴ ὑπηρεσιῶν παιδείας εἶναι τὰ οικονομικά. Ἐπὶ οθωμανικῆς κατοχῆς οἱ οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες ἦταν ἀθλιές γιὰ ὅλους τοὺς υπηκόους πόσο μάλλον γιὰ τοὺς λαοὺς ποὺ ἦταν ὑποτελεῖς στὸν Σουλτάνο. Δικαίως φώναζε ὁ Ρήγας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση ὅλων τῶν λαῶν ἀπὸ τὸν οθωμανικὸ ζυγὸ ποὺ συμπεριλάμβανε καὶ τοὺς Τούρκους. Τα μέρδευε λίγο, διότι, ἐνῶ ἦταν ὑπὲρ τῆς ανεξίτηρησκείας, ἔβαζε πολὺ «σταυρό» στους θούριους καὶ στους ὄρκους του.

Ἀκόμη καὶ σήμερα εἶναι δύσκολη ἡ ἐκπαίδευση γιὰ λαοὺς ποὺ πεινᾶνε καὶ ἀνεμοδέρνονται ἀπὸ πόλεμο καὶ καταπίεση. Σὲ ἀπομονωμένα μέρη τῆς Ἑλλάδος ὅπως ἡ Ρούμελη (συμπεριλαμβάνει καὶ τὴ δική μου περιοχὴ τῆς Ἀκαρνανίας) ἦταν ἀδύνατο νὰ λειτουργήσῃ νόμιμο θεσμικὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο, διότι ὅπως ἀναφέρει ὁ Εὐαγγελίδης οἱ προτεραιότητες τῶν ἀνθρώπων ἦταν ἡ ἐπιβίωση τοὺς (1936, Τόμος Α, σσ. 80-81):

Δυστυχῶς οἱ ἄνθρωποι ἐσκέπτοντο πῶς νὰ σωθῶσι καὶ πῶς νὰ ζήσωσι πολλῶ μάλλον ἢ νὰ τολμήσωσι νὰ συναθροισθῶσιν ἐπὶ τὸ αὐτὸ νὰ συγκαλέσωσι τοὺς παῖδας εἰς ἴδια μέρη πρὸς διδασκαλίαν διὰ τοῦτο πάντως ἀπαδοτέον τὸ πρᾶγμα εἰς θεῖαν τινὰ οἰκονομίαν ἀποτυφλώσασαν τοὺς Τούρκους πρὸ τῆς δειλῆς τὸ κατ' ἀρχὰς καὶ εἴτε θαρραλεωτέρας ἐμφανίσεως σχολείων τινῶν, ἐξ ὧν ἐπέλαμψεν ἡ πρώτη φαεινὴ ἀκτίς τοῦ μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐλληνισμοῦ, ὅστις, ἀποσβεσθεὶς ἐν τῇ

κυρίως Ἑλλάδι, ἔλαμψε φαεινός ἐν τῇ Ἑσπερία Εὐρώπῃ, δημιουργήσας τὴν ἀποκληθεῖσαν **τρίτην Ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν**.

Συνεπῶς στὴν Ακαρνανία καὶ ἰδιαίτερα στὸ χωριό μου πολὺ πιθανόν νὰ λειτουργοῦσε σχολεῖο στὴν Ι.Μ. τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τὸν 18^ο αἰῶνα. Ἀπὸ μικρός που πῆγαινα στὸ πανηγύρι τῆς, ὁ ἐσωτερικὸς χώρος ἐμοιαζε με κρυφὸ σχολεῖο. Ὅταν μετὰ εἶδα τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Γαζή, ἀμέσως αὐτὴ ἡ εἰκόνα ἦρθε στὸ μυαλό μου. Ὅπως ὅλοι οἱ μαθητὲς ἔτσι καὶ οἱ μαθητὲς τοῦ κρυφοῦ σχολεῖου τῆς Ι.Μ. Ἁγίας Παρασκευῆς τοῦ χωριοῦ μου δὲν εἶχαν κανένα σεβασμὸ γιὰ τὴν υποδομὴ καὶ τὰ κτίρια. Οἱ «αλήτες» μαθητὲς τοῦ κρυφοῦ σχολεῖου τῆς Ι.Μ. Ἁγίας Παρασκευῆς ἔγραφαν στους τοίχους τὸν 18^ο αἰῶνα κακὰ πράγματα γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ σκλαβιά. Εἶμαι σίγουρος ὅτι δὲν εἶχαν τὴν ἄδεια τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν. Ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ἄτυπα ἢ κρυφὰ σχολεῖα που λειτουργοῦσαν σὲ ὅλη τὴν ἐπικράτεια. Πολὺ πιθανόν πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ παιδιὰ νὰ ἔπεσαν ἡρωικὰ στὸ Μεσολόγγι καὶ σὲ ἄλλες μάχες ὅπως με ὄνομα καὶ ἐπώνυμο τὰ ἀναφέρει ὁ Τσατσάνης (1984).

Ἐκτός ἀπὸ τὸ Σουλτάνο, τὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ τὸν φόβο τῶν φανατικῶν Ὄθωμανῶν. Φανατικοὶ δὲν λείπουν ποτέ ἀπὸ καμία χώρα καὶ κοινωπία. Γράφει ὁ Εὐαγγελίδης (1936, σ. 72) με πολὺ προσεκτικὸ τρόπο τὸ ἐξῆς:

Τὸ δε πασίγνωστον σχολικὸ ἀσμάτιον: Φεγγαράκι μου λαμπρό ... δεικνύει ἡμῖν προδήλως ὅτι τὴν νύκτα, μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, **ἐκ φόβου πιθανῶς τῶν Τούρκων**, ἐγίνετο διδασκαλί, τοῦθ' ὅπερ προσεπικυροὶ καὶ τὸ ἄλλον δίστιχον, ἐν ᾧ ὁ μαθητὴς εἰκονίζεται ὅτι: βαστά εἰκόνα καὶ χαρτί, κερὶ καὶ καλαμάρι κί' ἠξέφυγε τοῦ το κερὶ κί' ἔκαψε τὸ χαρτί του.

Ἡ ἔμφαση εἶναι δική μου. Ἡ ἐρμηνεία που δίνω στὸ παραπάνω εἶναι ὅτι στους φανατικὸς καὶ ἀμόρφωτους Τούρκους δὲν ἄρεσε νὰ μαθαίνουν γράμματα ὄχι μόνον τὰ ἐλληνόπουλα, ἀλλὰ καὶ τὰ δικά τους τὰ παιδιὰ. Συνεπῶς, δὲν βλέπω κάτι τὸ παράδοξο στὸ νὰ δημιουργοῦν σοβαρὰ προβλήματα στὴ λειτουργία αὐτῶν τῶν σχολείων τὰ ὁποῖα κατέφευγαν νὰ λειτουργοῦν κρυφὰ παρ' ὅλο που ὁ Σουλτάνος δὲν τὰ ἀπαγόρευε. Δὲν ἔφταιγε ἡ ὀθωμανικὴ αυτοκρατορία καὶ ὁ Σουλτάνος -που πολλοὶ προσβάλλονται ἀν τὸν θίξουμε-, ἀλλὰ ὁ τουρκικὸς ἀγράμματος ὄχλος που παρεμπόδιζε τὸ ἔργο τῶν ἐλληνικῶν σχολείων. Μπορεῖ καὶ ὁ ἐλληνικὸς ἀγράμματος ὄχλος νὰ ἐμπόδιζε τὴν παιδεία τῶν ἐλληνοπαίδων κυρίως τῶν κοριτσιῶν που ἦταν ἔτσι καὶ ἀλλιῶς ἀπαγορευτικὴ. Λογικὴ συνέπεια ἡ παρανομία. Γιὰ νὰ τὸ δέσω καὶ με τὴν ἰδεολογία τῶν γελοίων Ἑλλήνων ἱστορικῶν πολὺ πιθανόν οἱ ἀμόρφωτοι Τούρκοι καὶ Ἕλληνες που δὲν ἠθέλαν τὰ σχολεῖα ἦταν ἀκροδεξιοί. Πρόγονοι τῶν χρυσαυγιτῶν καὶ τῶν γκριζῶν λύκων.

Ὁ Μύθος περὶ τοῦ «Μύθου» τῶν Κρυφῶν Σχολείων

Ὅπως ἀνέφερα, ὑπάρχουν Ἕλληνες «ἱστορικοὶ» που κυρίως δια δύο λόγους θέλουν νὰ «ἀποδείξουν» ὅτι τὰ κρυφὰ σχολεῖα ἦταν μύθος ἢ θρύλος. Τὰ σαθρὰ τους ἐπιχειρήματα εἶναι ὅτι ὁ μύθος τοῦ κρυφοῦ σχολεῖου καλλιεργήθηκε (α) γιὰ

να αποδείξει ότι ο Ελληνισμός υπέφερε κάτω από τον τουρκικό ζυγό που δεν άφηνε τα ελληνόπουλα να μορφωθούν και (β) η εκκλησία διαδραμάτισε σημαντικό λόγο στη διατήρηση των ελληνικών γραμμάτων και εκπαίδευσης των ελληνόπουλων.

Και αυτό το λένε προοδευτική προσέγγιση, γελοιοποιώντας κάθε έννοια προοδευτισμού. Η προοδευτική προσέγγιση στηρίζεται στην επιστημονική αλήθεια. Και οι αναλύσεις περί του μύθου του κρυφού σχολείου ούτε επιστημονική είναι ούτε και αληθής. Θα μπορούσε να ήταν μη επιστημονική, αλλά ειλικρινής.

Το αν υπέφερε ή όχι ο ελληνισμός και όλοι οι άλλοι υπόδουλοι το ανέλυσα προηγούμενα. Εδώ θα αναφερθώ στο δεύτερο επιχείρημα που αφορά το ρόλο της εκκλησίας. Μας ενημερώνει ο Ευαγγελίδης για τα ακόλουθα (1936, Τόμος Α, σσ. 80-81):

Ἡ ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων Οἰκουμενικὴ Σχολὴ ἢ οἰκουμενικὸν Φροντιστήριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μετονομασθεῖσα Μεγάλῃ Σχολῇ τοῦ Γένους, ἀνιδρῦθη καὶ αὐθις ὑπὸ Ματθαῖον τὸν Καμαριώτην, ὡς εἶπομεν, καὶ οἱ καρποὶ αὐτῆς δαμιλεῖς ἐγένοντο, καὶ ἐκ τῶν ἀποφοίτων αὐτῆς ἐλαμβάνοντο οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἄλλοι πατριαρχικοὶ ὀφφικιοῦχοι καὶ βραδύτερον καὶ λειτουργοὶ τῆς ὑψηλῆς Πύλης. Οἱ τοιοῦτοι δ' ἄνδρες ἐν τῇ συνοικίᾳ Φαναρίῳ τοῦ Βυζαντίου διαμένοντες ἀπὸ τοῦ 1603, περὶ τὸ Πατριαρχεῖον, ὡς περὶ τι ἐθνικὸν, πολιτικὸν καὶ πνευματικὸν κέντρον, ὠνομάσθησαν **Φαναριῶται**. Μετ' αὐτὴν, πολλῶ ὕστερον, ἰδρύθησαν αἱ σχολαὶ τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Πάτμου, τῆς Ἄρτης, τῆς Χίου, τῆς Δημητσάνης, τῆς Βερροίας, τῆς Σμύρνης, τῆς Κύπρου, τῆς Τραπεζοῦντος, τῆς Κοζάνης, τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Ῥόδου, καὶ εἴ τινος ἄλλης. Τὰ συστάνα τότε σχολεῖα ἦσαν τὸ μὲν **κοινὰ**, τὸ δὲ **ἀνώτερα**, φέροντα διάφορα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πρόφορα ὀνόματα: **Ἀκαδημία, Λύκειον, Μουσεῖον, Ἑλληνομουσεῖον, Παιδαγωγεῖον, Φροντιστήριον, Ὀμακόιον, Γυμνάσιον, Σχολεῖον, Σχολή**.

Καὶ τὰ μὲν πρῶτα ἦσαν μικρά καὶ ταπεινά ἐν μὲν ταῖς μεγαλοπόλεσι παρὰ τοῖς μητροπολιτικοῖς μεγάροις, ἐν δὲ ταῖς κωμοπόλεσι καὶ τοῖς χωρίοις παρὰ τοῖς ἱεροῖς ναοῖς καὶ ταῖς παρακειμέναις Μοναῖς, ὡς ἀναφέρεται ἐν τοῖς σωζομένοις ἐγγράφοις παρὰ τῷ Μαρτίνῳ Κρουσίῳ καὶ Στεφάνῳ Γερλαχίῳ, οἵτινες ἐν' τῇ «**Τουρκογραφίᾳ**» πλείστας ὄσας πληροφορίας περὶ τῶν σχολείων παρὰ τοῖς Ἑλλησιν ἔχουσιν, οἷον, ὅτι, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὰ σχολεῖα ταῦτα διευθύνοντο ὑπὸ ἱερέων ἢ μοναχῶν, διδασκόντων, μετὰ τὴν ἐπὶ τῆς πινακίδος καὶ τῆς φυλλάδας διδασκαλίαν τῆς ἀλφαβήτου καὶ τοῦ συλλαβισμοῦ, ἐκκλησιαστικὰ τινὰ βιβλία ὡς ἀναγνωστικά: **Ὀκτώηχον, Απόστολον, Ψαλτήριον, Ὁρολόγιον καὶ ἀρίθμησιν, λογοριμητικὴν καὶ γραφὴν ὑπὸ τὴν ἐπιτηδειμὴν (δειγμὴ, ἐπειδειμὴ)** τοῦ διδασκάλου. Ἡ διδασκαλία ἐγένετο ἐπὶ ψάθης, προβεᾶς ἢ τάπητος τῶν μαθητῶν καθημένων μετὰ μαθητριῶν, πρῶτος δ' εἰσήγαγεν ἐν Βλαχίᾳ θρανία ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους Γ. Γεννάδιος.

Ἡ παραπάνω περικοπή μας δίνει πληροφορίες για τα χαρακτηριστικά της συνάρτησης παραγωγής της ελληνικής παιδείας στη διάρκεια του οθωμανικού ζυγού. Η εκκλησία όχι μόνο διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και παιδείας, **αλλά ήταν ο μόνος θεσμός που μπόρεσε να διατηρήσει την ελληνική παιδεία για δύο λόγους**. Όπως σαφώς μας πληροφορεί

ο Παπαρρηγόπουλος (1887, 5^{ος} Τόμος, σσ. 451-470), οι λόγιοι της εποχής την «κοπάνησαν» για την Εσπερία, αφήνοντας τον υπόδουλο ελληνισμό χωρίς διδασκάλους. Στην ιστορία του Φιλήμονος (1834), που ήδη ανέφερα, ο ανώνυμος πεπαιδευμένος Έλληνας αναφέρει, στην σ. 55, ότι «Αί κατακτήσεις τῶν Ὀθωμανῶν και η ἄλωσις της Κωνσταντινουπόλεως εβίασαν όλους τους τότε πεπαιδευμένους Έλληνας να καταφύγωσιν εις την Ιταλίαν». Τους ακολούθησαν και οι προύχοντες που θα μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν την ελληνική παιδεία στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Πάντως και αυτοί έπαιξαν σημαντικό ρόλο προβάλλοντας τα ελληνικά γράμματα που κατά μία ευτυχή συγκυρία η Ευρώπη, μετά το 1500, διψούσε για ελληνική γνώση.

Απέμειναν οι παπάδες και οι ιεράρχες που δίδασκαν τα ελληνόπουλα μόνοι τους γιατί απλά δεν υπήρχαν άλλοι δάσκαλοι διαθέσιμοι. Αυτή γνώριζαν στοιχειώδη ανάγνωση και γραφή όπως τόσο σοφά απεικονίζεται στο μυθιστόρημα του Κοραή ο *Παπατρέχας* που μπορεί να ήταν και πραγματική ιστορία. Όλα τα άλλα περί ρόλου της εκκλησίας και ιεραρχών στη διάρκεια του οθωμανικού ζυγού είναι εκ του περισσού. Τα αναφέρει ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος στο μνημειώδες έργο του που τόσο δικαιώθηκε με την ανάλυση περί συνέχισης του ελληνισμού από τις σύγχρονες αναλύσεις DNA. Γράφει ο Παπαρρηγόπουλος τα εξής (1887, 5^{ος} Τόμος, σ. 501):

Τοιοτοτρόπως εξητελίσθη προϊόντος τού χρόνου ή εκκλησία ήμων, εξ αιτιῶν ποικίλων, καὶ πρὸς ταῖς ἄλλαις διὰ τὰς ἁμαρτίας τῶν ἰδίων αὐτῆς λειτουργῶν. Εἶδομεν ὅμως ὅτι οὐκ ὀλίγοι τῶν πατριαρχῶν καὶ τῶν ἀνδρῶν ὅσοι συνεκρότουσαν τὴν περὶ αὐτοὺς ἱερὰν σὺνοδον, ἀνεδείχθησαν ἄξιοι τῆς μεγάλης αὐτῶν ἐντολῆς, καὶ ἀνεφέραμεν ἀποδείξεις περὶ τούτου λαμπράς, εἰς ἃς εὐχαρίστως προστιθέμεθα καὶ ἄλλας. Τινὲς ἐπρονόησαν περὶ τῆς κοινῆς ἐκπαιδεύσεως, μάλιστα ἀπὸ τῆς 17 καὶ ἰδίως ἀπὸ τῆς 18 ἑκατονταετηρίδος καὶ ἐφεξῆς. Ἐπὶ τῆς δευτέρας αὐτοῦ πατριαρχίας ὁ σοφὸς Κύριλλος ὁ Λούκαρις, 1624, συνέστησε τὸ πρῶτον ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον. Τὸ τυπογραφεῖον τοῦτο ἠγοράσθη ἐν Λονδίῳ ὑπὸ τοῦ Κεφαλλῆνος μοναχοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ, ὅςστις, κομίσας αὐτὸ εἰς τὴν βασιλεῦσαν, εἰργάσθη αὐτόθι ἐπὶ τινὰ χρόνον πρὸς φωτισμὸν τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος, ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ πατριάρχου. Ἀλλὰ δυστυχῶς οἱ Ἰησοῦται ἐπέτυχον διὰ τῶν συκοφαντιῶν αὐτῶν τὴν ὑπὸ τῆς ἐξουσίας καταστροφὴν τοῦ καταστήματος τούτου.

Η παραπάνω περικοπή λέει τα αυτονόητα που ισχύουν και σήμερα. Πρώτον, το ράσο δεν κάνει τον παπά. Λειτουργοί της εκκλησίας περιέπεσαν σε αμαρτίες. Αυτό είναι το δέντρο που οι αγράμματοι νέο-Έλληνες γελοίοι «ιστορικοί» προσπαθούν να το εμφανίσουν ως δάσος. Σημασία έχει ότι η κορυφή της Εκκλησίας έπαιξε ηγετικό ρόλο.

Ο μύθος περί του μύθου του κρυφού σχολείου δύσκολα εξυφαίνεται από τους γελοίους ιστορικούς της σύγχρονης Ελλάδος που έχοντας έλλειψη σοβαρής παιδείας και ερευνητικής μεθοδολογίας και χάριν μιας ιδιότυπης πολιτικής εξυπηρέτησης ανοήτως δεν αποδέχονται τον πολύ σημαντικό ρόλο της εκκλησίας στη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και της ελληνικής παιδείας στη διάρκεια της σκλαβιάς των τετρακοσίων χρόνων.

Γιατί η εκκλησία; Η απάντηση είναι απλή και στηρίζεται στην οικονομική προσέγγιση. Το κόστος ήταν μικρό σε σχέση με το όφελος. Η εκκλησία ήταν η μόνη που είχε το δικαίωμα να προσφέρει τέτοιες υπηρεσίες με άδεια του Σουλτάνου. Οι λόγοι είναι γνωστοί. Διαίρει και βασιλεύει. Ο Σουλτάνος σοφώς ποιώντας δεν θα ήθελε ποτέ να διώξει τους χριστιανούς του και να τους ρίξει στην αγκαλιά των δυτικών χωρών.

Συνεπώς η εκκλησία είχε τη νόμιμη άδεια. Εκτός από άδεια χρειαζόσασαι και μέσα. Ένα σύστημα εκπαίδευσης για να λειτουργήσει χρειάζεται κτιριακή υποδομή. Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη εξυπνάδα και μεγάλη ικανότητα στην ιστορική έρευνα για να συνάγει και ο πιο αδαής το συμπέρασμα ότι οι εκκλησίες κατά πρώτο λόγο και τα μοναστήρια κατά δεύτερο χρησιμοποιούνταν ως σχολικά κτίρια όπως αναφέρει ο Ευαγγελίδης στην παραπάνω περικοπή.

Οι χώροι αυτοί ήταν άμεσα διαθέσιμοι και οι οικονομίες σκοπού επέβαλλαν τη χρησιμοποίησή τους ως «πολυχώρους». Πρώτον, ως χώροι λατρείας, δεύτερον ως σχολεία και μετά ό,τι άλλο ήθελε προκύψει. Μάλιστα, μετά την απελευθέρωση της Αθήνας, χώροι λατρείας των μουσουλμάνων (τζαμιά) χρησιμοποιήθηκαν ως ελληνικά σχολεία με τη συνδρομή των μονών Πεντέλης, Πετράκη, Καισαριανής και Βρανά (Δασκαλάκης, 1968, σσ. 58-59). Και εδώ είναι μέτοχος η εκκλησία. Αν μην τι άλλο δείχνει τη λανθάνουσα ζήτηση για ελληνική εκπαίδευση των υπόδουλων και το σημαντικό ρόλο της εκκλησίας.

Εκτός από τις εκκλησίες το οικογενειακό πατριαρχείο έκτισε σχολεία σε όλη της την επικράτεια όπως αναφέρει η παραπάνω περικοπή με τη συνδρομή και πολλών πλούσιων Ελλήνων.

Ποιος δίδασκε στα σχολεία αυτά; Η παραπάνω περικοπή είναι σαφής ότι οι ιερείς και μοναχοί ήταν οι δάσκαλοι για τον απλούστατο λόγο ότι δεν υπήρχαν άλλοι. Και μετά την απελευθέρωση πάλι παπάδες χρησιμοποιούνταν ως δάσκαλοι που ως πρακτική ακολουθήθηκε δεκαετίες αργότερα μέχρι και τα μέσα του εικοστού αιώνα. Και εγώ είχα παπά-δάσκαλο όταν πήγαινα γυμνάσιο.

Εκτός από άδεια λειτουργίας, κτίρια, και δασκάλους χρειαζόσασαι και διδακτική ύλη. Και αυτή τη διέθετε η εκκλησία την περίοδο της τουρκοκρατίας. Τα παιδιά χρησιμοποιούσαν εκκλησιαστικά βιβλία για να μάθουν ανάγνωση όπως μας ενημερώνει ο Ευαγγελίδης με την παραπάνω περικοπή. Ήταν το πιο εύκολο και φθινό εκπαιδευτικό υλικό για να χρησιμοποιηθεί. Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη ευφυΐα για να κατανοήσει κάποιος ότι οι περικοπές του ευαγγελίου μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως διδακτικό υλικό. Ακόμη χρησιμοποιούνται.

Όλα αυτά θέλουν χρήματα και η ανερχόμενη τάξη των Ελλήνων εμπόρων συσώρευε πλούτο που χρησιμοποιήθηκε για την στήριξη της παιδείας των Ελλήνων. Δικαίως ο Φίνλεϋ (2020/1861, σ. 46) γράφει ότι «Η παιδεία οφείλει τα περισσότερα στους εμπόρους και τους κληρικούς».

Απέμειναν τα λειτουργικά κόστη και η εύρεση μαθητών. Αυτό το θέμα είναι άλλου παπά ευαγγέλιο. Αυτά τα κανόνιζαν οι γονείς που σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να μην έστελναν τα παιδιά τους στα σχολεία για οικονομικούς λόγους, αλλά και για τον φόβο των Τούρκων.

Πώς λοιπόν καλλιεργήθηκε ο μύθος ότι δεν υπήρχαν κρυφά σχολεία; Η διαστρέβλωση της αλήθειας οφείλεται στην εφαρμογή ενός υποδείγματος ανάπτυξης των κοινωνιών που επιφυλάσσει άλλους ρόλους σε τάξεις και θεσμούς από αυτούς που κανείς μπορεί να συμπεράνει από την ύπαρξη του κρυφού

σχολείου. Αν τα κρυφά σχολεία διαψεύδουν αυτή τη θεώρηση, τότε το σύμπαν έχει συνωμοτήσει ενάντια τους ισχυριζόμενο ψευδώς ότι υπήρχαν. Δυστυχώς, αυτή η γελοία προσέγγιση άφησε χώρο σε άλλους ηλίθιους να καρπωθούν ιδεολογικά το ρόλο της εκκλησίας και του κρυφού σχολείου κυρίως για εθνικιστικούς λόγους. Το σύστημα βρίσκεται σε μία πλήρη ισορροπία στην τραμπάλα της γελοιότητας.

Οι γελοίοι της εξύφανσης του ιστού του μύθου της ανυπαρξίας των κρυφών σχολείων στηρίζονται σε μία θεωρητική προσέγγιση που είναι από παντού διάτρητη και κάθε φορά που προσπαθούν να σώσουν τα προσχήματα οδηγούνται σε ακόμη περισσότερες γελοιότητες. Στα «σκουπίδια» των ψευδο-εγκυκλοπαιδειών του διαδικτύου βρίσκεις πολλά «μαργαριτάρια» επιστημονικών γελοιοτήτων, διότι αντί να διαψεύδουν την βασική τους υπόθεση ότι δεν υπήρχαν κρυφά σχολεία την ενισχύουν. Ας παρουσιάσω μερικά από αυτά.

Γράφουν ότι τα σχολεία δεν διώκονταν συστηματικά. Δηλαδή δεν αποκλείει τη μη συστηματική δίωξη. Μήπως η μη συστηματική δίωξη δεν θα είχε το ίδιο αποτέλεσμα; Και επειδή αυτό δεν μπορεί να πείσει υπάρχουν μερικοί, που ήδη ανέφερα, που τον μύθο τον κάνουν θρύλο και επιχειρηματολογούν ότι το Κρυφό Σχολείο δεν ήταν συστηματικό διδακτήριο, αλλά εξέφραζε τους πόθους του λαού για απελευθέρωση. Είναι αλήθεια ότι αυτά τα διδακτήρια ήταν αντισυστημικά. Δεν είχαν ταμπέλα απέξω, λ.χ. 16^ο Κρυφό Σχολείο και κανείς δάσκαλος στη φορολογική του δήλωση δεν δήλωνε ότι το εισόδημα του προερχόταν από Κρυφό Σχολείο. Ούτε και σήμερα το κάνουν.

Και αφού δεν μπορούν να πείσουν ότι η οθωμανική αυτοκρατορία προέβαινε κατά το δοκούν σε διώξεις της ελληνικής παιδείας καταφεύγουν στο γελοίο επιχείρημα ότι αυτό δεν γινόταν μόνο για τους Έλληνες, αλλά και για τους μουσουλμάνους. Δηλαδή ενισχύεται το επιχείρημα ότι υπήρχαν οι αντικειμενικές αιτίες για να υπάρχουν κρυφά σχολεία. Τώρα αν δεν υπήρχαν μουσουλμανικά αυτό οφείλεται ακόμη και σήμερα στη διαφορετική εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης για μάθηση που πάμπολλες μελέτες έχουν τεκμηριώσει ότι διαφέρει από λαό σε λαό. Ακόμη και σήμερα η ελληνική ελαστικότητα ζήτησης για μάθηση ως προς το εισόδημα είναι πολύ μεγαλύτερη από ότι είναι για τον τουρκικό λαό. Δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα σ' αυτό. Το πώς διαθέτει κάθε λαός το εισόδημα του και τον ελεύθερο χρόνο του, δηλαδή τησχόλη του από την οποία προέρχεται και η παραγκώσια λέξη σχολείο, είναι θέμα προτιμήσεων και ουδέν μεμπτό επ' αυτού.

Πολλοί γελοίοι αναγνωρίζουν την μεγάλη αύξηση των νόμιμων σχολείων στο τέλος του 18^{ου} αιώνας και στην αρχή του 19^{ου} και το συνδέουν σωστά με την αύξηση του εμπορίου και του πλούτου των Ελλήνων. Αυτό σημαίνει ότι η εισοδηματική ελαστικότητα για παιδεία των Ελλήνων ήταν και είναι υψηλή. Εκείνο που ξεχνούν είναι έναν άλλο πιο σημαντικό παράγοντα. Την ίδια περίοδο καταρρέει η Οθωμανική Αυτοκρατορία και εκ των πραγμάτων χάνει το έλεγχο της επικράτειας της, ιδιαιτέρως μετά τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, το 1774. Συνεπώς μία ισχυρή οθωμανική αυτοκρατορία δεν επέτρεπε τα σχολεία. Μία ανίσχυρη τα επέτρεψε, διότι δεν μπορούσε να κάνει διαφορετικά.

Δύο είναι συνεπώς οι παράγοντες. Από την πλευρά της ζήτησης έχουμε την επίδραση του εισοδήματος (πλούτου) και από την πλευρά της προσφοράς έχουμε τη θεσμική αλλαγή στην έκδοση νόμιμων άδειων λειτουργίας. Ένας πρωτοετής οικονομολόγος αν του το βάλεις ως άσκηση θα προβλέψει αύξηση της νόμιμης

παιδείας ανάλογης του πλούτου. Επί αυτού του θέματος θα ήθελα να επισημάνω αυτό που αναφέρει ο Σπυρίδων Τρικούπης στην πρώτη παράγραφο του προοιμίου του στην τετράτομο έργο του για την ελληνική επανάσταση που η δεύτερη έκδοση δημοσιεύτηκε το 1860. Μας λέει ο Τρικούπης το εξής:

ΑΔΥΝΑΤΟΝ νὰ διατηρηθῆ ἀμετάβλητος, ἡ πολιτικὴ θέσις δύο ἔθνων, κατοικούντων ἓνα και τὸν αὐτὸν τόπον, ὅταν τὸ μὲν δεσπόζον διαμένῃ στάσιμον, τὸ δὲ δεσποζόμενον προοδεύῃ. Ἡ πολιτικὴ των ἔθνων τούτων μεταβολὴ καθίσταται ἔτι μᾶλλον βεβαία ἂν τὰ ἔθνη ταῦτα ἔχωσι διάφορον καταγωγὴν, πρεσβέβευσι διάφορον θρησκείαν, λαλῶσι διάφορον γλῶσσων ζῶσι μακρὰν πάσης πρὸς ἄλληλα συγγενικῆς ἐπιμιξίας. Θεωρῶνται ἀμοιβαίως ὡς βέβηλα και μισῶνται.

Και ὅπως το συνήθιζε ο Τρικούπης να κλέβει ιδέες και έργα άλλων χωρίς αναφορά ἔτσι και εδώ δεν παραπέμπει στον Θουκυδίδη. Το εντυπωσιακό ωστόσο είναι ότι αυτό έγινε γνωστό, 150 χρόνια αργότερα, ως η «Παγίδα του Θουκυδίδη». Σε οικονομικούς ὀρους, αυτό που μας λέει ο Τρικούπης είναι ότι οι Ἕλληνες και οι Τούρκοι είχαν διαφορετική εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης για πολλά αγαθά και υπηρεσίες ὅπως της παιδείας και της ελευθερίας. Το ίδιο ακριβώς επισημαίνει και ο Φίνλεϋ (2020/1861, Τόμος Α', σ. 61). Από ὄλους τους λαούς οι Ἕλληνες ἔδωσαν μεγάλη σημασία «εἰς τὴν γνῶσιν τῶν γραμμάτων». Και παρακάτω στη σ. 146 συνδέει την παιδεία με την ελευθερία «Ἡ ἐκπαίδευσις μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρξεν ὁ κῆρυξ τῆς ἐλευθερίας».

Συμπεράσματα

Ἡ συνύπαρξη νόμιμων και παράνομων δραστηριοτήτων είναι ἓνα γεγονός που η κοινωνικο-οικονομικὴ ἀνάλυση ἔχει μελετήσει επαρκῶς αναπτύσσοντας μία μεθοδολογία που μπορεί να εφαρμοστεί και στην συνύπαρξη των παράνομων (κρυφῶν) και νόμιμων σχολείων την περίοδο της οθωμανικῆς κυριαρχίας. Ἡ ὑπαρξη νόμιμων σχολείων την περίοδο της τουρκοκρατίας με κανένα τρόπο δεν αποτελεί τεκμηρίωση της μη ὑπαρξης των Κρυφῶν Σχολείων. Ἡ εργασία αυτή, χρησιμοποιώντας μία οικονομικὴ προσέγγιση, αναλύει την ὑπαρξη των Κρυφῶν Σχολείων με τον ἴδιο τρόπο -τηρουμένων των αναλογιών- που κάποιος θα ανέλυε τα σημερινά «κρυφά» σχολεία στην ελληνικὴ επικράτεια. Επί Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας λεγόταν Κρυφά Σχολεία. Επί σημερινῆς Ελληνικῆς Δημοκρατίας λέγεται παραπαιδεία. Ὅσο δεν υπάρχει η παραπαιδεία σήμερα στην Ελλάδα ἢ γενικότερα η παραοικονομία, ἄλλο τόσο δεν υπήρχαν Κρυφά Σχολεία στα τετρακόσια χρόνια του Οθωμανικῆς ζυγού. Τα πολλά φληναφήματα των Ελλήνων «ιστορικών» περί μύθου ἢ θρύλου των Κρυφῶν Σχολείων ανήκουν στα γελοία που αναφέρει ο Ἐκαταίος.

Βιβλιογραφία

- Ανόνημος του Έλληνας (1806) *Ελληνική Νομαρχία*.
- Βελεστινλής, Ρ. (1998) *Τα Δίκαια του Ανθρώπου: Η Ελληνική Διακήρυξη του 1797*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σακκούλας.
- Γόρδων, Θ. (2015/1833) *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*. Τόμοι Α-Γ. Μετάφραση: Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Δασκαλάκης, Α. Β. (1968) *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης*. Τόμοι Α-Δ. Αθήνα.
- Ευαγγελίδης, Τ. Ε. (1936) *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*. Τόμοι Α-Β. Αθήνα: Α.Π. Χαλκιοπούλου.
- Παπαρρηγόπουλος, Κ. (1887) *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Από των Αρχαιοτάτων Χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*. Έκδοσις Δευτέρα Επιθεωρεία. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τρικούπης, Σ. (1860) *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*. 2^η Έκδοση. Λονδίνο: Εκ της εν τη Αυλή του Ερυθρού Λέοντος Τυπογραφίας Ταυλόρου και Φραγκίσκου.
- Τσατσάνη, Γ. Μ. (1984) *Αιτωλοακαρνανές – Ευρυτάνες – Αγραφιώτες κι' Ασπροποταμίτες*. Αθήνα.
- Φιλήμονος, Ι. (1834) *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*. Εν Ναυπλία: Εκ της Τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη.
- Φίνλεϋ, Γ. (2020/1861) *Η Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*. Τόμοι Α-Β. Μετάφραση: Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Φραντζή, Α. (1839) *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος*. Τόμοι Α-Γ. Αθήνα.

Kryfa Scholia Existed but they were Illegal

Gregory T. Papanikos

President

Athens Institute for Education and Research, Greece

This paper argues that kryfa scholia did exist but they were illegal. Documentation is simple and is based on an economic theoretical model of rational reaction of all stakeholders which explains the coexistence of legal and illegal production activities like the demand and supply of educational services under different regimes, e.g., tyranny or democracy. The conclusion which emerges from this theoretical analysis is that under certain conditions, which are far from being unrealistic, legal schools can coexist with illegal schools. More interesting is the conclusion that under all regime types the cohabitation of legal and illegal (kryfa) schools is the rule. The paper concludes that this was the case under the Ottoman rule.

Keywords: *Greek revolution, Ottoman Empire, illegal schools (kryfa scholia), Greek education, church.*